



Norske flyktninger på gjennomreise i Karlstad, Sverige. Foto: Arkivverket.

Fagfellelvurdert

Debatten om Holocaust i perspektiv

Sammendrag: *En oversikt over den norske Holocaust-debatten fra krigens tid til våre dager, sett i lys av hvordan debatten er behandlet i ulike media – skjønnlitteratur, presse, fag- og sakprosa, memoarer, film, radio, fjernsyn. Innbefattet et eksempel fra nyere tid på hvor ulikt man kan tolke en medietekst om jødernes skjebne.*

Emneord: *Holocaust, Jøder, Synet på krigen, Okkupasjonen 1940-45.*



Hans Fredrik Dahl

Professor emeritus
Institutt for medier og kommunikasjon,
Universitetet i Oslo
h.f.dahl@imk.uio.no

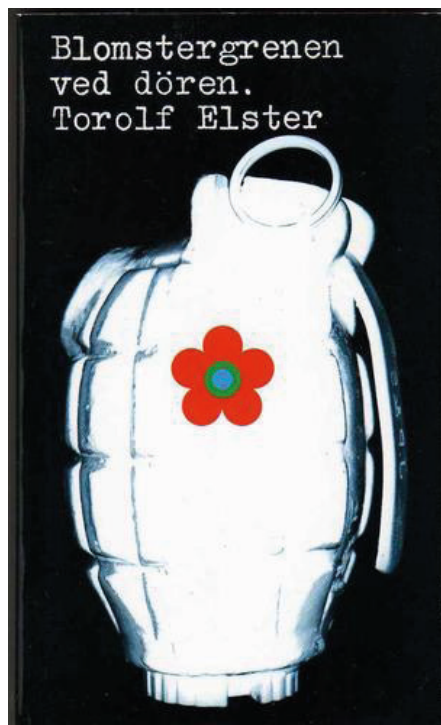
Debatten om Holocaust er i sannhet mangfoldig. Den angår moral og erindring, omfang og tilbakeføring, men er også en debatt mellom historikere om hva som faktisk skjedde – og nå om hvordan begivenhetene speiles i mediene. Dette siste – hvordan medienes fremstillingsmetode av lyd, bilde, tekst osv. har spilt inn i debattene – er ikke minst interessant. Det angår hvordan det som i sin tid ble drøftet muntlig mellom krigens motstandsfolk, kom opp i allmennheten og ble en del av den kollektive erindring i tekst og bilder. Og hvordan dette behandles akademisk av faghistorikere, enkeltvis og i grupper, for til sist å fremstå som tema i en av de større mediedebatter vi har hatt gjennom tidene – debatten om «Hva visste hjemmefronten?», Marte Michelets bok fra 2018 – det er i sannhet tankevekkende.

Debatten om Holocaust kalles en *debatt*, en diskusjon altså. Skjønt faktum er jo kjent av alle, og allment ansett som fatalt. Over 40 prosent av landets jøder ble deportert og sendt til utryddelse i gasskamrene, og resten flyktet hals over hode gjennom høstvåte skoger og iskalde myrlandskap som en uønsket gruppe nordmenn. En forferdelig skjebne – kjent som del av den norske krigshistorien og oppsummert i Oskar Mendelsohns monumentale «Jødernes historie i Norge» (1986). Allikevel omdiskutert, ut fra en dynamikk som aldri synes å ta slutt fordi denne historien egentlig er moralsk. Og moralsk da i minst tre dimensjoner, alle med sine spørsmål: *Om de norske instanser som hjalp*

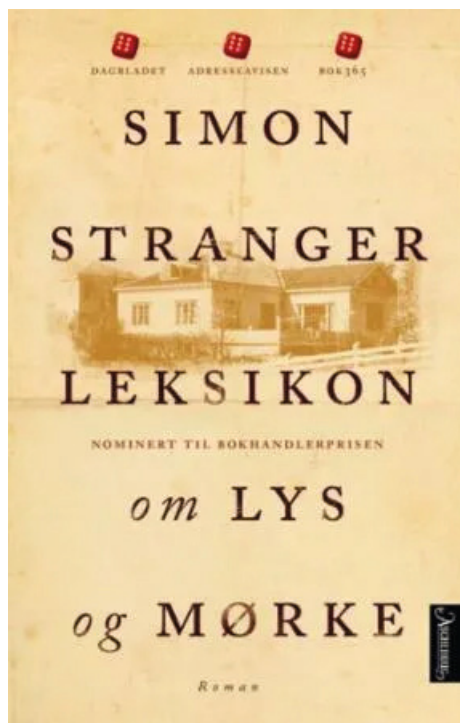
til i den fatale deportasjonen i nov. 1942 visste hva som skulle skje og egentlig ønsket det; *om jødene fikk den hjelp til å flykte til Sverige som de behøvde, enn si den erstatning de i ettertid burde ha; om noe av dette var del av en mulig norsk antisemittisme.* Disse moralske spørsmål (og sikkert flere også) er siden frigjøringen i 1945 blitt tematisert i ulike medier – bøker, aviser, filmer etc – som har reist spørsmål om hvordan dette kunne skje: Hvorfor ble ikke flere jøder reddet? Og da ikke bare reddet halvhjertet – men uten preg av den skepsis og antisemittisme som Arne Skouen forteller om i sine memoarer? («En journalists erindringer» 1996). Hvorfor ble de ikke møtt med større forståelse som forfulgt minoritet? Og i spørsmålet om ansvaret – både for deportasjonen med Donau og for den panikkartede flukten til Sverige – hvordan grupperer mediene seg her?

Skriftkulturen først. Vi har store klassiske *romaner* om krigen – av Sigurd Hoel («Møte ved milepelen» 1947), Tarjei Vesaas («Huset i mørkret» 1945), Odd Bang-Hansen («Ringene rundt brønnen» 1946), Jens Bjørneboe («Under en hårdere himmel» 1957). Men de sier lite om jødene og debatten om dem. Det måtte da være «Blomstergrenen ved døren» av Torolf Elster (1951), som klart tematiserer emnet. Fra de senere år har vi så «Ekko fra Skriktjern» av Sigurd Senje (1982) og nylig Simon Strangers «Leksikon om lys og mørke». Ellers må man si at skjønnlitteraturen ikke har bidratt mye til selve diskusjonen.

Pressen har derimot gitt åpning for mange store debatter – helt siden diskusjonen om Quislings medskyld i september 1945 – om han burde dømmes for uaktsomt eller forsettlig drap på jødene – og de mange krasse innleggene om Feldmann-saken to år etter (da et jødisk ektepar på flukt ble myrdet og



Torolf Elster, *Blomstergrenen ved døren* (1951).



Simon Stranger, *Leksikon om lys og mørke* (2018).

ranet av grenselosene, som da ble trukket for retten). Jødernes skjebne har hele tiden hvilt tungt - i hvert fall over noen av oss. Jeg husker selv hvordan vi i Dagbladet fikk dokumenter fra Riksarkivet for å belyse det norske Holocaust, i forbindelse med den berømte TV-serien i 1979. «Ti jøder i hver konvolutt» lød statspolitiets ordre den gang - huff. Vi kan vel trygt si at debatten om dette har gått innenfor avisene fremfor alt. Skriftlige ord egner seg til å gjengi moral. Mediemessig må vi dessuten innse at pressen har kunnet behandle dette innenfor sjangeren *nyheter*, fordi moralske spørsmål alltid kan stilles på nye måter og med nytt materiale. I dag er det saken om Finanstilsynets taushetsplikt vis-a-vis Valdres Sparebank som fører til store avisoppslag, fordi finansinstitusjonenes rolle i jøde-konfiskasjonen 1942-43 er aldri tidligere blitt belyst (Klassekampen 10. og 11. febr. 2022).

Men la oss se på andre medier også. *Fag-, debatt- og saklitteraturen* har alltid hatt en undertone av moralske spørsmål, Per Ole Johansens «Oss selv nærmest»

(1984) ikke minst. De to store bøkene om jødene fra 1990-årene er begge preget av moral: Kr Ottosens «I slik en natt» (1994) viser eksplisitt til Wergeland-posisjonen både i tittel og oppslag, altså til det moralske ansvar («I slik en Nat da får du Bønner, Gud»). Ragnar Ulsteins «Jødar på flukt» (1995) hevder på sin side følgende: «Det er blitt hevda at Heimefronten svikta jødane. Dei foregående kapitla har vist at det ikkje var tilfelle.» (s. 64) Ja, i de snart åtti årene som er gått siden frigjøringen, den gang jødene bare ble omtalt som «en detalj» i verket om Norges krig, har deres sak rykket langt fram. Deres skjebne er blitt diskutert av mange. Men det var kanskje først med Marte Michelets bok «Den største forbrytelsen» fra 2016 at jødeaksjonen rykket opp som krigens aller verste hending. Og det synes å være den alminnelige mening nå.

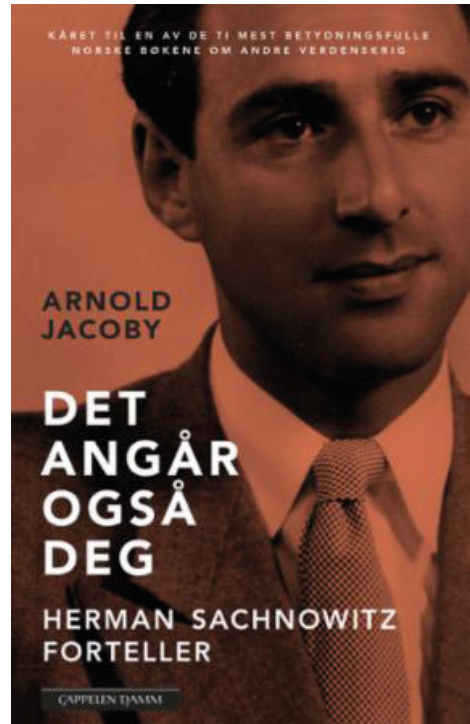
De *faghistorisk avhandlingene* har hatt en rolle i dette. Det skulle forresten bare mangle, historikerne er jo ikke akkurat glemsomme. Fra Magne Skodvins

første krigshistorie (1966) til Ole Kristian Grimnes nye «Norge under andre verdenskrig» (2018) har jødeaksjonen en klart stigende plass - den siste med «Holocaust i Norge» som et eget kapittel. Men historien er også utvidet. Bjarte Brulands svære Holocaust-historie («Holocaust i Norge» 2017) må regnes som grunnbok nå. Ingen kan uttale seg om krigen uten å ha lest den. Det samme gjelder Synne Corells ferske «Likvidasjonen» (2021). Den går forresten i rette med norske historikere (meg selv inklusive): De har etter hennes mening ment at NS-staten søkte å hindre at de jødiske verdiene falt på tyske versus norske hender - altså en slags nasjonal unnskyldning. I realiteten, sier Corell, var et felles prosjekt for NS og SS å tilintetgjøre alt jødisk én gang for alle. Og dette hadde en viss klangbunn i Norge. Det krevdes en grundig avhandling som hennes for å dokumentere dette.

Så til *debattbøkene*. Her bør vel særlig Marte Michelets nå så berømte bok regnes, med svar og tilsvare i form av «Rapport» (av Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen, 2020), «Hva vet historikerne?» av Espen Sørbye (2021) og Michelets eget «Tilsvare» (2022). Det er vel sjelden at en debattbok, som egentlig som sjanger har til hensikt å reise diskusjon, saklig eller ikke, er blitt saumfart i detalj som om den var en doktorgrad. Man kan mene litt forskjellig om dette - men det sier i alle fall sitt om det moralske engasjement i saken.

Til slutt *memoarene*. I den rike memoar-litteratur om krigen i Norge har vi ikke mange jødiske forfattere - de fleste døde jo i Auschwitz. Nevnes bør da Herman Sachnowitz «Det angår også deg» fra 1976, en enormt innflytelsesrik bok, kanskje den viktigste noensinne. Bare fra de senere år kan flere nevnes: Berit Reisel nye «Hvor ble det av alt sammen?» (2021), som også gir noe så sjelden som en innside-beretninger fra et statlig utvalg, Skarpenes-utvalget som skulle greie ut om inndragningen av jødisk eiendom i Norge (NOU 1997:22). «Vi snakket ikke om Holocaust» er på sin side tittelen på Irene Levins erindringer (2020), mens Lill Fanny Sæther forteller om «Hvordan min mor overlevde holocaust» (2021).

Denne moralske diskusjon i presse og fagbøker har funnet støtte i andre medier. La meg kort minne om dem. *Fotografisk* er det kjente bildet av Donau på



Herman Sachnowitz, *Det angår også deg* (1976).

vei ut av Oslo havn 26. november 1942 den eneste fotografiske representasjon vi kjenner av hendelsen. Dette bildet har nå fått ikonisk status og er kjent av alle som det mest berømte bildet fra Annen verdenskrig i Norge. De få fotografier av Sverige-flukten som finnes, er derimot etterkrigs-rekonstruksjoner og ikke autentiske. Men jødiske familier i eksil i Sverige er ofte fotografert i de memoar-bøkene som her er nevnt.

Av *spillefilmer* satte Bente Erichsens «Over grensen» (1987) lys på Feldmann-saken - den viste seg fortsatt svært kontroversiell - og den helt nye filmen «Den største forbrytelsen» (regi: Eirik Svensson) har opptatt mange, selv om pandemien la en demper på kinobesøket. Hvorvidt de klassiske norske krigsfilmene fra 1950/60-årene i det hele tatt handler om jødene, overlates til andre å avgjøre.

Dokumentarfilmen har ikke gitt mye. Filmavisen etter krigen dekket én gang jødene - ved avdukingen av minnesmerket på Helsfyr i 1948 (Flo «'Et ugjen-drivelig bevis'» 2016:214). Men Filmavisens kommen-



Bente Erichsen, *Over grensen* (1987). Foto: Marcusfilm A/S.

tator den gang sa ikke noe om *hvorfor*, eller av hvem, de jødene som «mistet livet» under okkupasjonen var drept eller deportert - litt påfallende, etter som Filmavisen var svært nøye med å opplyse om slikt ellers. Her ville man åpenbart si minst mulig. NRK-Fjernsynet, som tok over som dokumentar-instans etter at Filmavisen var nedlagt, holdt seg lenge taust om jødene. Men i de senere år har vi sett Elsa Kvammes «Trikken til Auschwitz» og hennes dokumentar om Ruth Maier «Ingen hverdag mer» - arbeider som her blir behandlet særskilt.

I vurderingen av fjernsynets rolle i krigshistorien, må man i det hele tatt si at NRK stort sett har holdt seg på den heroiske siden og dvelt ved de mange heltehistoriene. Men våren 1981 kom unntaket – serien «I solkorsets tegn», som ga de landssvikdømte NS-folk ordet til *sin* versjon. Dette var langt fra vanlig. Da Anders Buraas så sent som i 1972 overtalte NS' generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang til å la seg intervjuet for fjernsyn, sa kringkastingsjef Torolf

Elster nei til å la opptaket sende, og båndet er blitt liggende i NRK.

Tidligere landssvikdømte slapp for første gang til i fjernsynet da Per Øyvind Haradstveit presenterte Johs. Andenæs' bok *Det vanskelige oppgjøret* (1979) og lot NS-mannen Eivind Saxlund få si sin mening om rettssakene. De to andre som ble intervjuet i samme anledning, satt bak forheng i studio og ville ikke røpe sin identitet. Temaet jøder ble ikke berørt.

Men i serien *I solkorsets tegn* kom en flik av debatten fram. Serien besto av fire 50 minutter lange programmer der programlederen Haagen Ringnes kommenterte off-screen faktiske hendelser og historiske sammenhenger, hvorpå intervjuer med tidligere medlemmer av Nasjonal Samling fortalte om deres egne motiver og erfaringer, før man fikk spesialistkommentarer av størrelser som Haaon Lie, Trygve Bull og Johs. Andenæs.

Åpenhjertige TV-intervjuer med de tidligere frontkjempere, politikere, tyskerarbeidere, NS-ungdom-

mer i fylking og jentehird virket sterkt. Mange jøder hadde forstått faresignalene og kommet seg over til Sverige, fortalte Ringnes, men om lag halvparten ble igjen her, og i alt ble 759 norske jøder deportert til Auschwitz og drept, i følge programlederen. (De vanligste tallene idag er at 773 ble deportert og 38 av disse overlevde). Robert Savosnick, en av de få overlevende, trodde at vanlige NS-folk visste om deportasjonen av jødene, men han tvilte på om de var klar over hvilken *skjebne* jødene gikk i møte. En av de intervjuede sluttet sitt vitnesbyrd med denne kraftsats. «Jeg gjør Quislings ord til mine: Vi styrte Norge i fem år, like lenge som Olav Tryggvason, og vi har styrt det godt».

Ordene utløste en eksplosjon, med aviskommenter fra lederartikler til inserater, debatter i Stortinget og Kringkastingsrådet, og med en sann brevflom til NRK så vel som til programdeltakere. Det som utløste opinionsbølgen, var at de landssvikdømte i det hele tatt fikk komme til orde - mer enn hva som ble sagt. Noen debatt om jødene skjebne og Norges skam i den anledning, fikk vi i alle fall ikke.

Hvis vi, som i en senere hovedoppgave av Karen-Margrethe Baltzrud («I lys av solkorset» 2004), deler de mange tusen opinionsyrtringer inn i de grove kategoriene «opinionsledere» og «folk flest», ser vi en tydelig tendens i retning av at de som talte *for* at serien skulle lages og sendes i NRK, kom fra den siste gruppen. Opinionslederne stilte seg mer tvilende. Redaktører, tillitsmenn og kjentfolk advarte mot sending. Også fra øvrighetspersoner kom det kraftuttrykk. «Eg spy», sa en stortingsrepresentant fra talerstolen.

Den moralske Holocaust-debatten har altså foregått hovedsakelig i tekstmedier – aviser, tidsskrift, i krigsdokumentarer, debattbøker og faglige avhandlinger. Man kan spørre om disse mediene har spilt en rolle for hvordan *argumentene* i denne debatten framstår - og for troverdigheten av dem. Noen medier egner seg jo som kjent for raske og sterke utsagn - mens andre gir rom for ettertanke og detaljer, hvilket igjen influerer hvordan andres syn kommer fram.

Nettopp gjengivelsen av *andres syn* reiser et interessant mediespørsmål, også i denne sammenheng. Spørsmålet er selvfølgelig allment og gjelder all medievirksomhet, for å gjengi andres mening er en



Norsk presses historie, bind 1-4 (2010).

kunst som hører til journalistikkens kjerne. Men det angår også det tema som reises her – den norske Holocaust-debatten.

I annet bind av Norsk presses historie (2010) blir sosiologen Arvid Brodersen (som døde i 1996) berømmet for en artikkelserie fra mai-juni 1933 om hva nasjonalsosialismen i Tyskland egentlig var, og hva man kunne vente seg av en mann som Hitler. Forbilledlig orientering, sies det i Pressehistorien; man skulle ønske seg *mer* av slikt i norske aviser den gang. (Som hovedredaktør er jeg selv ansvarlig for denne vurdering).

Men i en bok han skrev til forsvar av Marte Michels kritikk av hjemmefronten («Hva vet historikerne?» 2021) sier Espen Sørbye at den samme artikkelserien representerer en sammenhengende *tilslutning* til Hitler og antisemittismen. Artikkelforfatteren Brodersen fremstår her som nazist og jødehater - eller i hvert fall som sympatisør av NSDAPs venstrefløy.

Hvordan kan én og samme artikkelserie fra 1933 bli dømt så ulikt? Svaret er selvfølgelig konteksten. Og konteksten gjelder i dette tilfellet den store debatten om Holocaust. Den viser seg mangfoldig - også på denne måten:

I Pressehistorien blir Brodersen-kronikkene vurdert i konteksten av *norsk presse anno 1933* - en presse som den gang stilte seg nokså uvitende til Hitler og som stilltiende aksepterte Tysklands «jødeproblem». I det hele tatt var man unnfallende til nazismen i Tyskland den gang. I denne sammenheng står Brodersen-artiklene ut med klar tale og inngående forståelse



Marte Michelet, *Hva visste hjemmefronten?* (2018).

-forbilledlig i forhold til hva som var vanlig.

Som *Holocaust-varsel* kan imidlertid de samme tekster vurderes helt annerledes. Sølbye leser Brodersens 1933-artikler som en kilde til hjemmefrontens senere *unnfallenhet* overfor jødene i 1942. Artiklenes forfatter Brodersen er nemlig i mellomtiden blitt sentral motstandsleder, enda han etter Sølbyes syn hadde fremstått som nærmest tilhenger av jødeforfølgelser noen år før! Konteksten var nå å forsvare Marte Michelets bok «Hva visste hjemmefronten?» ved å leter etter kilder som hennes kritikere hadde oversett. Sølbye leste artiklene og mente å ha funnet en glemt kilde her. En som i 1942 hjalp til med Sverige-flukten (og som senere beklaget at ikke flere var hjulpet) hadde noen år før forklart for norske lesere hva Hitler ville.

Hva skal man si - var disse artiklene fra 1933 berettiget som parafrase av Hitlers program, eller forsvarte de nazismen gjennom apologi? Parafrase eller apologi? Man kan nok ha forskjellige meninger om dette.

Men som generelt problem gjelder det allmenne: hvordan lese og forstå en medietekst - som gjengivelse eller tilslutning av sitt tema?

Et moralsk spørsmål som reiser sine egne dilemmaer, innen rammen av den store debatten om Holocaust i Norge.

Litteratur

Torleiv Austad, Ottar Berge og Jan Ove Ulsten, m fl red, *Dømmekraft i krise? Holdninger i kirken til jøder, telologi og NS under okkupasjonen*. Trondheim: 2014

Karen-Margrethe Baltzrud, I lys av solkorset. Hovedoppg. historie UiO 2004

Odd Bang-Hansen, *Ringene rundt brønnen*. Oslo: Tiden 1946

Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen, *Rapport fra ein gjennomgang av «Hva visste Hjemmefronten»*. Oslo: Dreyer 2020

Jens Bjørneboe, *Under en hårdere himmel*. Oslo: Cappelen 1957

Bjarte Bruland, *Holocaust i Norge*. Oslo: Dreyer 2017
Synne Corell, *Likvidasjonen*. Oslo: Gyldendal 2021
Hans F. Dahl, *Quisling 1-2*, Oslo: Aschehoug 1991-92
De store ideologienes tid. Norsk idéhistorie bind 5. Oslo: Aschehoug 2001

Torolf Elster, *Blomstergrenen ved døren*. Oslo: Tiden 1951

Terje Emberland, *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*. Oslo: Humanist forlag 2003.

Da fascismen kom til Norge. Oslo: Dreyer 2015
Karl Evang, *Rasepolitikk og reaksjon*. Oslo: Fram forlag 1934

Erling Falk, *Racerne*. Oslo 1925

Idar Flo, 'Et ugjendrivelig bevis'. Filmavisen og rettsoppgjæret etter 1945. Dr. avh. UiO 2016
Ole Kristian Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug 2018

Håkon Harket: *Paragrafen*. Eidsvoll, 1814. Oslo: Dreyer 2014

Gunnar Heiene, Eivind Berggrav. En biografi. Oslo: Universitetsforlaget 1992

- Sigurd Hoel, *Møtte ved milepelen*. Oslo: Gyldendal 1947
- Per Ole Johansen, *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943*. Oslo: Gyldendal 1984
- Jon Røyne Kyllingstad, *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo: Universitetsforlaget 2004
- Stein U. Larsen, Beatrice Sandberg und Volker Dahm, eds. *Meldungen aus Norwegen 1940-45. Die geheimen Lagerberichte des BdSSudSD in Norwegen I-III*. München 2008
- Irene Levin, *Vi snakket ikke om Holocaust*. Oslo: Gyldendal 2020
- Das grosse Lexikon des Dritten Reiches, red Zentner u Bedürftig, München:Südwest Verlag, 1993
- Oskar Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år. I*. Oslo: Universitetsforlaget 1969
- Jødernes historie i Norge* Oslo: Press 2019
- Marte Michelet, *Hva visste hjemmefronten?* Oslo: Gyldendal 2018
- Tilsvar. Oslo: Gyldendal 2022
- Olav Njølstad, Jens Chr Hauge – fullt og helt. Oslo: Aschehoug 2008
- Kristian Ottosens, *I slik en natt*. Oslo: Universitetsforlaget 1994
- Léon Poliakov, *The History of Anti-Semitism. Vol III* London: Routledge & Kegan Paul 1975
- Vidkun Quisling, tale i Frankfurt 28. 3.1941. *For Norges frihet og selvstendighet*. Oslo: Stenersen 1942
- Universismen*. Red. Ann-Kristin Strøm og Arve Juritzen. Oslo: Juritzen 2006
- Berit Reisel, *Hvor ble det av alt sammen?* Oslo: Press 2021
- Herman Sachnowitz, *Det angår også deg*. Oslo: Cappelen 1976
- Ludwig Schübeler, *Kirkekampen slik jeg så den*. Oslo: Luthertiftelsen 1945
- Sigurd Senje, *Ekko fra Skriktjern*. Oslo: Pax 1982
- Magne Skodvin, kap. i *Johs. Andenæs m.fl. red, Norway and the Second World War* Oslo: Aschehoug 1996
- Arne Skouen, *En journalists erindringer*. Oslo: Aschehoug 1996
- Ingeborg Solbrekken, *Kors og kårde. En biografi om Marta Steinsvik*. Oslo: Vidarforlaget 2011
- Simon Stranger, *Leksikon om lys og mørke*. Oslo: Aschehoug 2019
- Lill Fanny Sæther, *Hvordan min mor overlevde holocaust*. Rånåsfoss: Sandnes 2021
- Espen Sørbye, *Hva vet historikerne?* Oslo: Press 2021
- Øystein Sørensen, *Kampen om Norges sjel. Norsk idehistorie bind 3*. Oslo: Aschehoug 2001
- m fl red, *Demokratisk beredskap. Intellektuell motstand mot totalitære fristelser*. Oslo: Dreyer 2015
- Håvard Hauge Thorsen, *Den «norske Nürnberg-lovgivningen»*. Masteroppg hist UiO 2020
- Ragnar Ulstein, *Jødar på flukt*. Oslo: Samlaget 1995
- Jan Ove Ulsten, red, *«Kyrkja under krigen»* Volda: Møreforskning 1995
- Tarjei Vesaas, *Huset i mørkret*. Oslo: Gyldendal 1945